

SINT JACOB IN DE PLANTAGE

Jurjen Vis

SINT JACOB IN DE PLANTAGE

ANDERHALVE EEUW BEJAARDENZORG IN
SINT-JACOB TE AMSTERDAM 1866-2015

Hilversum
Verloren
2016

Sint Jacob in de Plantage werd geschreven in opdracht van Amstelring.

Een subsidie van Stichting RCOAK maakte het onderzoek mogelijk dat aan de basis staat van dit boek.

Illustratieredactie: Marga Berkhout, Geertina Hendriksen en Jurjen Vis.

Afbeeldingen op het omslag: Ansichtkaarten uit 1930 en circa 1966, de foto's van de penning (zie p. 22) en het beeld zijn van Marga Berkhout.

ISBN 978-90-8704-593-7

© 2016 Jurjen Vis & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Omslagontwerp: Frederike Bouten, Utrecht
Typografie: Rombus, Hilversum
Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publishers.

INHOUD

Ten geleide	7	Goede geest	41
		De Poort van de hemel	42
Over dit boek	9	Processies en bedevaarten	44
		De laatste rector en de crisis in de kerk	47
I Jacob van Brienen	11		
De heilige en de weldoener	11	IV Leven in een gesticht (1866-1945)	49
Drie zoons, één dochter	11	Vrouwengestichten	49
Het testament van Jacob van Brienen	15	Aantallen bewoners	49
Jacob van Brienen en de armenzorg	15	Uitgaan en slapengaan	53
		Werkverschaffing	55
II Het St.-Jacobsgesticht – het gebouw	18	Hoog bezoek	55
Voorgangers	18	Uitstapjes	56
Ontwerp en bouw	19	Gestichtskleding	57
Een rooms bolwerk met beelden	20	Gestichtsverlaters	58
Het gesticht van buiten en van binnen	22	Katholieken en socialisten	60
De scheiding der geslachten	23	‘Hulp van de nonnetjes’	61
De vleugelgebouwen	25	Versoepeling	63
Het St.-Barbarahofje	26	Van rustoord naar lustoord	66
De kapel	29	Eten in crisis- en oorlogstijd	67
De glas-in-loodvensters	31	Balans	68
Tijdens de oorlog	33		
		V Professionalisering	70
III De katholieke burcht in de Plantage	34	Modernisering uitwendig en inwendig	70
Voor katholieken door katholieken	34	Tilburg aan zet	71
Hiërarchie en gezag	35	Het voorbeeld van het OLVG	71
De rector	36	Het zes-puntenplan (1930)	72
De zielzorg	38	Aanmodderen	74
De zusters	39	Porta Coeli (1954)	77
De moeder-oversten en de assistanten	40	Bejaardenverzorgster of ziekenverpleegster?	80
De algemeen-overste en de kardinaal-protector	41	De laatsten der Mohikanen	81

VI Het nieuwe Sint-Jacob	84	VIII ‘Inpakken en opnieuw beginnen’	106
Bij de tijd houden	84	Bezuinigingen	106
Een nieuw wettelijk kader (1963)	84	Dementieonderzoek	107
‘Onvoldoende, ondoelmatig, ongeschikt’	86	De vlucht naar voren	109
Directie en fusies	89	Fontis (1997)	110
De ABC-huizen – Andreas, Barbara en Catharina	90	‘Niet voldoende aan de basiskwaliteitseisen’	112
Het nieuwe verpleeghuis	91	De zorg onder curatele	112
		Nieuw wettelijk kader	114
VII Leven in een Woonzorgcentrum		Lege plekken opgevuld	115
(1965-2015)	97	Het Nieuwe Sint- Jacob in ‘De Nieuwe	
Democratisering en informatievoorziening	97	Plantage’	116
Gemeenschap en privacy	98	Ten slotte	117
Amusement	98		
Activiteiten en ontspanning	100	Verantwoording	119
Vrijwilligers	102		
Pastores en hun veranderende kudde	103	Register	123
Euthanasie	104		

TEN GELEIDE

Het was en is nog altijd een begrip in Amsterdam en ver daarbuiten: het RK Woonzorgcentrum Sint-Jacob op de Plantage Middenlaan. Boven de ingang aan de laanzijde stond een prachtige beeldengroep: in het midden Sint Jacob met de pelgrimsstaf en aan zijn voeten moe neergezegen een oude man en vrouw. Toonbeelden van waar het in Sint-Jacob om ging: ouderenzorg. Het huis had weliswaar Sint Jacob als patroon en boegbeeld, maar het dankte zijn naam aan Jacob baron van Brienen. Zijn legaat uit 1858 had de bouw van dit tehuis voor arme katholieke ouderen mogelijk gemaakt. In 1866 opende het St.-Jacobsgesticht zijn deuren. Voorjaar 2015 werd het gesloten.

Hoewel Sint-Jacob de anderhalve eeuw net niet heeft volgemaakt, zijn er genoeg redenen het zorgcentrum waardig uitgeleide te doen. Sint-Jacob was immers niet zomaar een instelling. Lange tijd was het een van de grootste en ook belangrijkste oude-liedengestichten (ook wel: rusthuizen, bejaardenhuizen, woonzorgcentra) in Nederland. De geschiedenis van Sint-Jacob is een belangrijk hoofdstuk in de geschiedenis van Amsterdam. Alleen al uiterlijk was Sint-Jacob niet weg te denken uit het stadsgezicht: het oude, monumentale gebouw tegenover Artis was gedurende 120 jaar beeldbepalend in de Plantage. Door gewijzigde inzichten in de zorg kreeg het oude zorgcentrum omstreeks 1970 een nieuwe bestemming en maakte de ombouw tussen 1971 en 1986 plaats voor nieuw-

bouw. Alleen de kapel – centraal in de ombouw en de nieuwbouw – heeft de stormen doorstaan. De serene ruimte met haar kleurige glas-in-loodvensters en het unieke orgel is een gemeentelijk monument.

Sint-Jacob heeft een bewogen geschiedenis. Het gesticht in de Plantage was bestemd voor arme katholieke ouderen. De meer welgestelden gingen naar comfortabelere klasseninrichtingen. Het gesticht aan de Plantage Middenlaan had lang een slechte naam. De bewoners waren er tot ‘werken en sjouwen verplicht’ en het was er ‘beroerd ingericht’. Buiten de muren was men bang voor wat al spoedig ‘de roomse gevangenis’ werd genoemd: ‘Ik bid, Heer, laat mij er niet komen!’ Sint-Jacob had zijn negatieve imago gemeen met bijna alle gestichten in Nederland en daarbuiten. Na 1925 gold Sint-Jacob echter meer en meer als een ‘aangenaam verbeterd rustoord’. De fraaie kapel weerspiegelde de belangrijkste opdracht van de bejaardenzorg: oude mensen een zalig sterfbed bereiden. Het oude-liedenhuis als wachtkamer voor de hemel.

De eerste zestig jaren konden dankzij overvloedig aanwezig bronnenmateriaal indringend worden beschreven; het was de periode waarin het gesticht eerder een werkhuis en soms zelfs een strafinrichting was dan een bejaardenhuis. Voor de laatste jaren werd geput uit bewoners- en personeelsbladen en Amsterdamse kranten. Ook nam de auteur interviews met oudgedienden onder het personeel en huidige bestuursleden af. Het oude Sint-Jacob mag

dan veel gemeen hebben gehad met soortgelijke instellingen elders in het land, het was in een aantal opzichten wel degelijk uniek. De professionalisering van de bejaardenzorg bijvoorbeeld is in Sint-Jacob begonnen; in 1954 ging hier de eerste opleiding Bejaardenverzorgster van start.

Het is niet zonder reden dat het Roomsch Catholijk Oude Armen Kantoor (RCOAK) in dit boek vaak voorkomt. Sint-Jacob was meer dan 125 jaar, van 1866 tot begin 1997, hét project van wat tegenwoordig heet Stichting RCOAK. Het was het RCOAK dat in 1858 van de jong overleden Jacob van Brienen een groot legaat had gekregen voor de bouw van een, toen nog, Oude Vrouwenhuis of Oude Vrouwen en Mannenhuis. De regenten van het RCOAK hebben de bouw van Sint-Jacob en alle in- en uitwendige aanpassingen en verbouwingen gefinancierd. Zij hielden het gebouw bij de tijd en toen er nieuwbouw moest komen, hebben ze opnieuw hun verantwoordelijkheid genomen.

Auteur Jurjen Vis heeft de afgelopen jaren veel onderzoek gedaan naar de geschiedenis van de ouderen-, armen- en ziekenzorg in en buiten Amsterdam. Over de Alkmaarse zieken- en bejaardenzorg schreef hij verschillende boeken. Momenteel doet hij onderzoek naar de diaconie van Den Haag. Betreffende Amsterdam publiceerde hij over het Van Brienenhofje (1995), het Onze Lieve Vrouwe Gasthuis (1998) en de Oudemanhuispoort (2002). Bij het vierhonderd jarig bestaan van Stichting RCOAK (2008) verscheen van zijn hand *Liefde het fundament*.

Bronnen voor de geschiedenis van de ouderenzorg zijn doorgaans moeilijk toegankelijk en lastig

te interpreteren, maar bij Sint-Jacob lagen ze voor Vis voor het oprapen. Dat is niet in de laatste plaats te danken aan de goede zorg voor het papieren erfgoed. Het meeste materiaal betreffende het oude Sint-Jacob (tot ongeveer 1900) maakt deel uit van het archief van Stichting RCOAK, dat sinds de jaren zestig wordt bewaard in het Stadsarchief Amsterdam. De meeste bronnen van na 1900 bevinden zich nog op het kantoor van Stichting RCOAK. Achterin dit boek is een beredeneerde bibliografie en een beschrijving van het bronnenmateriaal opgenomen.

Dit boek heeft een voorgeschiedenis. Sinds 2008 werd er in Sint-Jacob met zekere regelmaat gesproken over de wenselijkheid van een geschiedschrijving van de instelling. Aan deze gesprekken namen vanuit Sint-Jacob en Amstelring deel: Geertina Hendriksen, Thera Keizer, Dirk Raymakers, Harry Moeskops, Ingrid Schoemaker, Marjory Smiers en Paul Hogema. Zij waren ervan overtuigd dat de geschiedenis van Sint-Jacob niet onbeschreven mocht blijven. Al vroeg werd het contact met Jurjen Vis gelegd. Onze dank gaat uit naar Stichting RCOAK die de totstandkoming van dit boek mede mogelijk heeft gemaakt, haar archieven heeft opengesteld en het manuscript heeft meegelezen. De laatste hoofdstukken werden ook meegelezen en van commentaar voorzien door Harry Moeskops, Ingrid Schoemaker, Marjory Smiers, Dirk Raymakers en Paul Hogema. Ronald Rademaker en Antonette Bergmans lazen het hele manuscript mee. Allen dank voor hun waardevolle inbreng. Ik wens u veel leesplezier!

Eric Hisgen
voorzitter Raad van Bestuur Amstelring

OVER DIT BOEK

De opzet van dit boek is een thematische. Hoofdstuk I staat stil bij Jacob van Brienen (1830-1858), de man die met zijn legaat van 1858 de bouw van Sint-Jacob mogelijk heeft gemaakt, en wiens naam vanaf het begin aan het gesticht verbonden is geweest. Hoofdstuk II gaat over het oude gebouw (1866-1966), van buiten en van binnen. Het katholieke leven en de katholieke organisatie in al hun facetten vanaf het midden van de negentiende eeuw tot circa 1970, staan centraal in hoofdstuk III. De hoofdstukken IV en VII gaan in op het leven van de bewoners van Sint-Jacob: hoofdstuk IV behandelt het leven in het gesticht (tot 1966), hoofdstuk VII dat in het woonzorgcentrum (de laatste vijftig jaar). Na het relaas van de professionalisering van de bejaardenzorg in en vanuit Sint-Jacob (1930-1960) in

hoofdstuk V, volgt in hoofdstuk VI het verhaal van de totstandkoming van het nieuwe gebouw, het nieuwe Sint-Jacob, het verzorgingshuis en het verpleeghuis (1971-1986). Ten slotte volgt in hoofdstuk VIII de geschiedenis van de laatste kwart eeuw (tot en met de sluiting van Sint-Jacob in 2015). In alle hoofdstukken is er aandacht voor Amsterdamse en landelijke ontwikkelingen en houdt de auteur bovendien rekening met het wettelijke kader waarbinnen de bejaardenzorg zich bewoog en kon of moest ontwikkelen. Binnen de achtereenvolgende thema's wordt de chronologie aangehouden. Verschillende keren echter gaat de lezer in een nieuw hoofdstuk vanuit een andere invalshoek opnieuw vanaf het begin, dus vanaf 1866, op weg.

JACOB VAN BRIENEN

I

De heilige en de weldoener

Het RK Woonzorgcentrum Sint-Jacob aan de Plantage Middenlaan in Amsterdam (1866-2015) dankte zijn naam aan de man die in 1858 de bouw van het gesticht mogelijk had gemaakt: Jacob baron van Brien en (1830-1858).

Was het niet de beschermheilige Sint Jacob die de onderneming had geïnspireerd? Het was toch zijn beeld dat boven de hoofdingang stond? Veel katholieke zorginstellingen zijn genoemd naar heiligen die zich op een of andere manier hebben onderscheiden in hun liefde en zorg voor zieken en armen. Vooral de Hongaarse koningsdochter Elisabeth van Thüringen (1207-1231) was populair: veel ziekenhuizen in en buiten Nederland dragen sinds de middeleeuwen haar naam.

Wat betreft Sint Jacob het volgende. In verschillende steden in en buiten Nederland waren al vroeg St.-Jacobsgodshuizen, pleisterplaatsen voor pelgrims op weg naar het Spaanse bedevaartsoord Santiago de Compostela. Ook Amsterdam had een Jacobsbroederschap en vanaf de eerste helft van de vijftiende eeuw een Jacobskapel met een gasthuis. Na de reformatie, die in Amsterdam in 1578 woedde, is daarvan niets overgebleven. Terwijl er in Haarlem een lijntje loopt tussen het middeleeuwse St.-Jacobsgodshuis en de huidige Stichting Sint-Jacob, die in Zuid-Kennemerland acht zorgcentra en

verpleeghuizen exploiteert, is dat in Amsterdam niet het geval. Er was en is in Amsterdam en in het zorgcentrum Sint-Jacob geen relatie met Sint Jacob, daarover is nooit geheimzinnig gedaan. Op een van de marmeren gedenkplaten die ooit de vestibule van het St.-Jacobsgesticht hebben gesierd, stond in gouden letters dat het 'Rooms-katholieke oude vrouwen – en mannenhuis St. Jacob genaamd [is opgericht] ter eere en nagedachtenis van den milden gever'.

Jacob van Brien en had niet zelf besloten dat het bejaardenhuis naar hem moest worden genoemd. Dat zou al te ijdel zijn geweest. Het was zijn executeur, Th.J.B. Westerwoudt, die het had bedacht en die speciaal daarvoor in 1859 een aanzienlijk geldbedrag had geschonken. Met het beeld van de heilige Jacobus boven de hoofdingang van het oude Sint-Jacob was het verhaal min of meer af, hoewel het beeld de oppervlakkige beschouwer lang op het verkeerde been heeft gezet. De heilige beschermde de oude man en vrouw aan zijn voeten. Hij was de verzinnebeelding van de weldoener die het bejaardenhuis had mogelijk gemaakt.

Drie zoons, één dochter

Jacob van Brien en was een telg uit een welgestelde Amsterdamse, katholieke familie. Zijn betover-

Het beeld van Sint Jacob door Louis Royer, 1866. De beelden van de oude man en vrouw ter weerszijden van de heilige zijn van Jean Stracké.

grootvader was Willem van Brienens, de stichter van het Handelshuis Willem van Brienens en zoon. Die zoon was Jacobs overgrootvader: Arnold van Brienens en hij was in 1780 de bouwheer van het Maagdenhuis aan het Spui. Arnolds zoon, Willem van Brienens, Jacobs grootvader, was de eerste katholieke burgemeester van Amsterdam. In 1811 had hij keizer Napoleon bij diens bezoek aan Amsterdam ontvangen en hem symbolisch de sleutels van de stad aangeboden. Willem werd daarop in de adelstand verheven. Pas vanaf 1825 waren alle Van Brienens voortaan baron of barones.

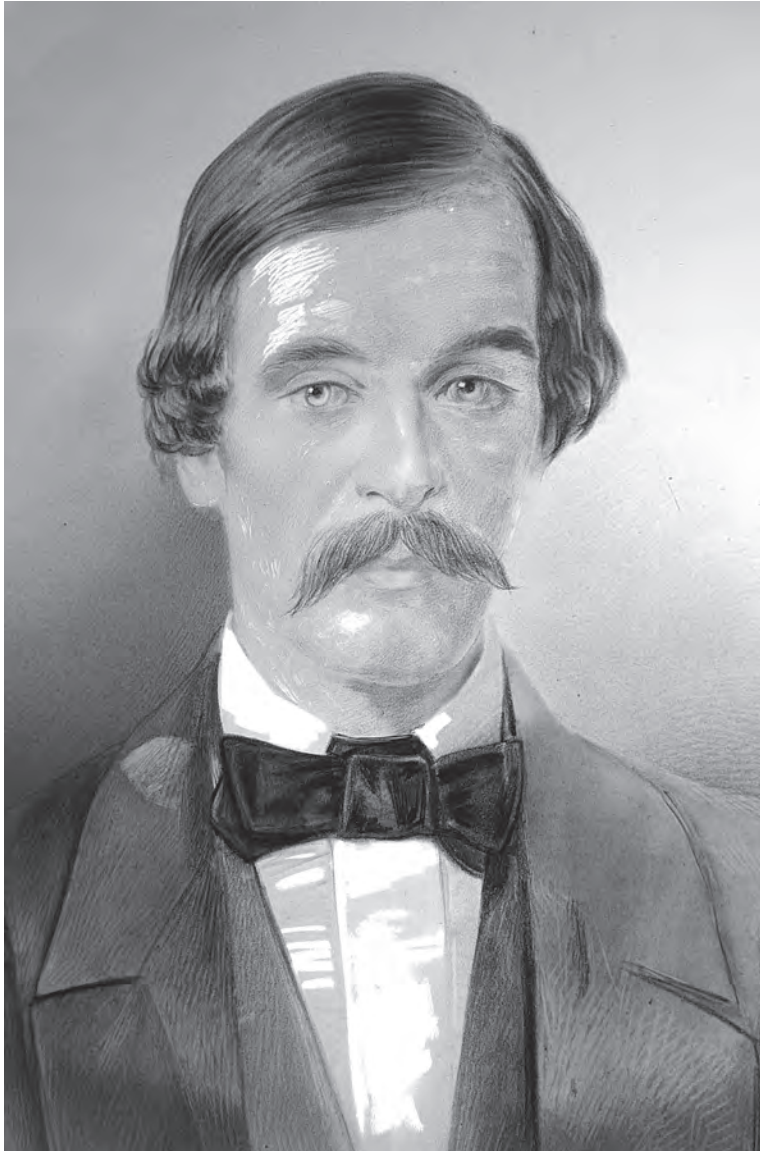
Jacob van Brienens werd geboren in het Van Brienenshuis, een statig pand aan de Herengracht dat vanaf het laatste kwart van de achttiende eeuw in handen van de familie was. Verschillende Hollandse Van Brienens hebben hun vleugels uitgeslagen en huwden rond het midden van de negentiende eeuw leden van de Belgische adel, zo ook Jacobs vader Arnold. Arnold Willem van Brienens en Carolina Francisca Josephina van Bergeyck hadden vier kinderen: Hendrik/Henri, Karel/Charles, Jacob/Jacques en Angélique. Hendrik overleed al begin 1854; hij was 27 jaar, pas getrouwd en vader van een dochtertje van een half jaar oud. Vader Arnold stierf een halfjaar later, moeder was al in 1846 overleden.

Ongetwijfeld hebben deze gebeurtenissen de drie achtergebleven kinderen – Karel, Jacob en Angélique – aangegrepen, maar ze moesten door. Ze hadden het leven nog voor zich en ze wilden iets bereiken in de wereld. De twee jongens hadden niet voor niets rechten gestudeerd. Karel was gepromoveerd in Leiden in 1849 en Jacob in Utrecht in 1854. Sinds 1852 was Karel attaché bij het corps diplomatique en in 1854 was hij bevorderd tot ambassadesecretaris in Wenen. Een carrière in de diplomatieke dienst was voor gestudeerde, adellijke jongens niet ongebruikelijk. Karel deed het goed en zou ‘wegens zijn rijkdom en diplomatieke talenten in de hogere kringen zeer gezien’ zijn geweest. Al vroeg echter tobdde hij

met zijn gezondheid en eind april 1857 liet hij zijn testament opstellen. Jacob was zijn executeur en Jacob en Angélique samen waren zijn ‘universele erfgenenamen’. Het vermogen was geschat op f5,5 miljoen. Nog in oktober dat jaar ging Karel voor enige tijd naar Italië ‘wegens de zachtere lucht’. Misschien heeft hij gehoopt op herstel maar het heeft niet geholpen. Nog in december werd hij ‘uit hoofde van zijn gezondheidstoestand’ eervol teruggeroepen en ging hij uit dienst. Begin maart 1858 overleed hij, dertig jaar oud, in Pau, een kuuroord in de Franse Pyreneeën. Een verblijf daar in de winter zou het beste geneesmiddel ‘voor borstlijders en teringachtige en zwakke gestellen zijn’.

Jacob van Brienens was op zijn 28ste van de drie broers de enige nog in leven. Alleen al tegen de achtergrond van de tragische gebeurtenissen in zijn familie is het begrijpelijk dat ook hij in het voorjaar van 1858 zijn testament heeft laten opstellen. Maar er moet meer aan de hand zijn geweest. Waarschijnlijk was ook hij ziek geworden en wist ook hij dat hij niet lang meer te leven had. Berichten in de kranten na Jacobs overlijden zwijgen over de doodsoorzaak. Uit verschillende necrologieën blijkt juist zijn levensmoed. Hij zou op het punt hebben gestaan in het huwelijk te treden met zijn zeventienjarige nichtje, jonkvrouwe Spoelberch van Londerzeel. De freule en haar broer zouden door Van Brienens postuum rijkelijk zijn bedeed. In het testament echter komen de Spoelberchs niet voor.

Het feit dat Jacob van Brienens al vroeg ‘zonder beroep’ was, geeft te denken. Hij was ‘landeigenaar’, sinds 1853 gedomicilieerd te Wassenaar (Clingendael) en sedert enkele jaren woonachtig op het buitenverblijf Eindhoven in Heemstede (het Huis met de Beelden). Wilde of kon hij niet werken? Was de diplomatieke dienst niet ook iets voor hem geweest? Uit de uitvoerigheid en detaillering van zijn testament blijkt op zijn minst dat hij al vroeg de rekening en de balans heeft moeten opmaken. Op 3 november 1858 blies hij in Brussel de laatste adem

Jacob van Brienen. Tekening naar een foto (circa 1858). Dit portret hing van 1866 tot 1983 in de vergaderzaal van de regenten van het RCOAK in Sint-Jacob.

uit. Een week later werd hij bijgezet in het familiegraf te Wassenaar.

Angélique princesse d'Héning-van Brienen heeft haar drie broers overleefd. Zij overleed in 1921, bijna negentig jaar oud. Ze heeft tot het einde toe blijk gegeven van haar betrokkenheid het St.-Jacobs-

gesticht. Zij, haar kinderen en andere familieleden hebben tot in het begin van de twintigste eeuw het gesticht met zekere regelmaat bezocht. Steeds opnieuw plaatsten ze hun handtekeningen in het Guldenboek.